

FRANZ MORITZ VON LACY, az udvari haditanács elnöknek írása:

Esszé Magyarországról

1770 körül

I. Fejezet

A Magyar Királyság leírása

Magyarország, amelyet régen Pannónia néven ismertek, napjainkban Európa egyik legjelentősebb királysága, s különféle terményeinek bősége révén is kiemelkedő. Keleten Erdély és a Temesi Bánság határolja; nyugaton Stájerország és Alsó-Ausztria; délen Szlavónia és Horvátország; míg északon Lengyelország, Szilézia és Morvaország a szomszédai.

Negyven vármegyére tagozódik, ideértve a jászok és kunok kerületeit, a hajdúvárosokat, Debrecent, valamint számos más mezővárost a hozzá tartozó földekkel együtt. Kiterjedése oly hatalmas, hogy területét francia mértékkel mérve mintegy nyolcszáz francia mérőföldre [hozzávetőlegesen 3200 km] becsülik.

Az uralkodó vallás a katolikus, de a lutheránus, a kálvinista, valamint a különféle görög rítusú egyházakat is megtűrik. A vallási sokféleséghez hasonlóan nemzetiségi tarkaság is jellemző Magyarországra: habár a lakosság túlnyomó része magyar, akadnak megyék, ahol szlávok, rácok, oláhok, valamint számos német eredetű telepes él, akiket az országban sváboknak neveznek, noha e név alatt a német nemzetből származó különböző népcsoportok keverednek. E bevándorlók gyakorta a jobb sors reményében hagyták el hazájukat, gyakran olyan feltételek alapján, amelyek inkább a földesurak csábító ígéretein, mintsem a valódi jóléten alapultak.

Bár Magyarország jelenleg egy hatalmas monarchia fennhatósága alá tartozik, kormányzata, amely egykor arisztokratikus jellegű volt, mindmáig megőrizte ősi alkotmányának [**ancienne Constitution**]¹ lényegét. Mégis minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a magyar nemesség által a monarchikus kormányzat áradatával szemben emelt gát túl gyenge lesz ahhoz, hogy ellenálljon, s makacssága egyszer majd meghajlik a közjó szükségleteinek súlya alatt – különösen, ha belátja: a mérsékelt kormányzat alatt élvezhető előnyök inkább szolgálják az állam fennmaradását és dicsőségét, mintsem a kiváltságok elvesztését.

A Királyságot alkotó megyék maguk is különböznek, nem csupán területük, de lakosaik jogállása és a föld termékenysége tekintetében is. A Duna menti síkságok bősége kiváltképp szembetűnő, s noha a földesurak zsarnoksága gyakorta sújtja az itt élőket, ez mégis jelentős különbségeket eredményez: egyesek képesek biztosítani az élethez szükséges javakat, míg mások nyomorban, elnyomásban sínylődnek.

E királyság Felső- és Alsó-Magyarországra oszlik, középen a Duna szeli át. Bár e folyam számos nagyobb vízfolyást fogad magába, az általa átszelt megyék lakói mégsem húznak belőle számottevő hasznot. Ennek oka nem más, mint az ipar és a munkakedv hiánya, amelyhez a nemzeti jellem ellenségesen viszonyul, amint azt a kereskedelem tárgyalásakor részletesebben is kifejtem.

Buda, egykoron a királyság fővárosa volt, ma már csak a középpontja annak. Amióta a

¹ Szögletes zárójelben az eredeti szövegben lévő francia nyelvű kifejezés olvasható.

korona örökletessé vált, nem választják többé a királyt a Rákos-mezőn, amely Pest és Hatvan között fekszik. A koronázást pedig immár Pozsonyban tartják, ahol a koronázási ékszereket őrzik, s ahol a koronázási szertartás olyan pompával és fényűzéssel zajlik, amely méltó a királyhoz és a nemzethez.

Valaha csupán a papság, a királyság főméltóságai és a nemesség alkották az ország rendjeit; újabban azonban a városok – elnyerve a szavazati jogot és a képviselőket – egy negyedik rendet képeznek. Érdemes megemlíteni, hogy a diétát kizárólag a király hívhatja össze és oszlathatja fel, mert ez a jog őt egyedül illeti.

A metropolita – aki érsek, prímás és a Szent Római Birodalom hercege egy személyben – különféle, méltóságához kapcsolódó kiváltságokat élvez, s jövedelme oly mértékben jelentős, hogy erősen kétlem, van-e Európában más prímási méltóság, amelynek javadalmai vetekedhetnének vele. Mivel Esztergom városát a háborúk és belső forrongások [**de guerre et de revolutions**] során súlyos pusztítás érte, az érsekség székhelyét – amely több századon át itt működött – Nagyszombatba helyezték át, ahol jelenleg is létezik, s valószínűleg még sokáig ott is marad.

A kormányzat alkotmánya értelmében a nádori tisztség – amely Magyarországon a legmagasabb méltóság – közvetítő szerepet tölt be a rendek és a király között. Nemcsak a diéta és a Királyi Helytartótanács [**Conseil d'etat du Royaume**] elnöke, hanem a felsőfokú bírósági testületként működő Hétszemélyes Táblának is. A második legfőbb bíróság a Királyi Tábla, amelynek élén a személynök [**personal**] áll.

A többi bíróság közé tartoznak a négy kerület táblái – a Duna és a Tisza inneni és túli részein –, valamint minden egyes megye saját törvényszéke. Ezek működése azonban még nem is oly rég olyannyira zavaros és rendetlen volt, hogy mindmáig érzékelhetők rajta a hosszú ideig tartó barbárság nyomai, amely oly sokáig sújtotta a magyarokat, és amelyet a jelenlegi kifinomultabb évszázadnak is csak nagy nehézségek árán sikerül felszámolnia.

A jelenlegi magyar igazságszolgáltatásban csak VI. Károly császár atyai gondoskodásának köszönhetően lett rend. Mert alig fél évszázada még úgynevezett vándorbizottságok intézték minden peres ügyet, amelyek protonotáriusból és számos jogtudósból álltak fel. E bizottságok tagjai feleségeikkel, gyermekeikkel, szolgálóikkal és lovaikkal együtt fegyveresen, csomagostól utaztak el a peres felek lakhelyére, ott megszállva hosszasan élőködtek a pereskedők költségén. Halmozták az eljárásokat, de nem oldottak meg semmit, amíg csak találtak valami módot a megélhetésre. Ez hihetetlennek tűnhet, ha nem lenne a mai napig is számos család, kiknek vagyona e visszas rendszer következményeként szenvedett csorbát. A hercegi, grófi és bárói címek csupán újabb keletűek Magyarországon. Azok, kik e címeket viselik, más nemesektől csak megszólításban különböznek. Mert az alkotmány értelmében csak a koronatisztségek és a megyei főispáni hivatal viselői élveznek elismert kiváltságos rangot; minden egyéb nemes csak annyi joggal bír, mint bármely más nemesember.

A magyar nyelv, amely a szkíták ősi nyelvéből ered, akiktől a magyarok származnak, azon nyelvek egyike, amelyek semmiféle kapcsolatban nincsenek más nyelvekkel, és amelyet helyesen beszélni sokkal nehezebb, mint megtanulni. Egyébként a latin nyelv annyira elterjedt egész Magyarországon, hogy alig találni valakit az alsóbb néposztályból, aki ne beszélné elég jól ahhoz, hogy megértse magát; sőt nem hiszem, hogy lenne még egy ország, ahol bármely társadalmi rétegből ily nagy számban beszélnék ezt a nyelvet olyan tisztasággal és eleganciával, mint amennyire Magyarországon.

Kettős oka van annak, hogy Magyarország történelmét csak egy bizonyos számú tudós ismeri más nemzetekből. Egyrészt ezek latin nyelven íródtak; másrészt, hogy a magyar történetírók leginkább országuk forradalmait és háborúit írták le, semmint kormányzati berendezkedését, haderejének természetét, a nemzet erkölceit, kereskedelmét, erőforrásait, szellemiségét, vagy a különféle terményeket és javakat, amelyekben Magyarország bővelkedik. Mert ha ilyen részletekbe is bocsátkoztak volna – amelyek a politikai elemzők kíváncsiságát kielégíthették volna –, kétségtelenül lefordították és kutatták volna műveiket. De mit is várhatnánk attól a magyar írótól, aki rendszerint csak nemzeti kiváltságainak igazolásán fáradozik, miközben teljes közömbös az iránt, hogy miben rejlik a történelem valódi haszna?

Mindezek a kiváltságok és előjogok, amelyek a magyar nemességet megilletik, a feudális kormányzat [**gouvernement féodal**] gyökereiből erednek, amelyek még mindig kiirthatatlanul jelen vannak Magyarországon. Ezek képezik a király és a nemzet közötti számtalan ellentét és félreértés forrását – pedig a nemesség mindezt megelőzhetné, ha végig gondolná, mit nyerhet vagy veszíthet előítéletei következményeként.

Tekintettel Európa mai politikai berendezkedésére, és figyelembe véve Magyarország földrajzi helyzetét két hatalmas birodalom között, amelyek közül az egyikhez tartozik, a másiknak pedig határát képezi – hogyan is hiheti a magyar nemesség, hogy kiváltságait és előjogait fenntarthatja, ha közben nem járul hozzá a monarchia szükségleteihez?

A kormányzat alkotmánya szerint egykor alapvető törvény volt, hogy a magyar nemesek évente összegyűljenek a Rákos-mezőn. Mindenki saját költségén jelent meg szolgálival és lovaival együtt, s ott is maradt, míg a király másképp nem rendelte – ez pedig csekély kiadással járt a király számára, hiszen ő maga semmivel sem járult hozzá. Mindezen költségek az alattvalókra hárultak, vagyis az elnyomott parasztságra, amely kénytelen volt viselni a megváltás [**la charge de cette rédemption**] terheit.

A király jövedelmeit leginkább a csekély adóbevételek, a fiskális jogok, a sójövédékek, valamint a bányákból származó haszon alkotják, ezekből kell fenntartania a korona méltóságát, védenie az országot, és fedeznie az állam minden egyéb szükségletét anélkül, hogy ezeket saját hatalmából szabadon növelhetné. Ez az éves adó, amelyet mindig a királyi tanács határoz meg, kapuk [**porta**] szerint kerül szétosztásra, és sokkal kevésbé volna megterhelő, ha az elosztást nem az egyes megyék gondjaira bíznák, mert gyakran megesik, hogy azok, akikre ezt a feladatot bízták, inkább saját érdekeiket követik, mint az igazságosságot. A porta elnevezés maga is régi, jelentése azonban ma már szinte üres: egy bizonyos nagyságú birtokra utal, amelyet a tulajdonos vagyonához mérnek, s amely meghatározza az adott porta értékét – éppúgy, ahogy a porták nagyobb vagy kisebb száma jelzi egy megye gazdagságát vagy szegénységét.

Az éves adózás önmagában még nem terhes, sokkal inkább az a visszaélés, amely révén a vármegyék önkényesen jogot formáltak arra, hogy házi pénztárakat hozzanak létre. Ezek miatt aztán panaszkodnak, mert fenntartását mindig valamilyen állítólagos rendkívüli kiadás ürügyével indokolják, és így olyan monopólium jön létre, amely annál inkább elkerülhetetlen, minél önkényesebb az összege. Továbbá bár minden vármegye köteles elszámolni a házi pénztárba befolyt összegekkel, az ellenőrök rendszerint nem ismerik kellőképp a bevételek és kiadások valódi adatait, így a szegény adózóknak nem marad más eszközük a visszaélések megfékezésére, mint a türelem.

Magyarországon a lakosságot két osztályba sorolják: az első csoportot a szabadok, a másodikat a jobbágyok vagy rabszolgák [**esclaves**] alkotják. Az előbbiek szabadsága abban áll,

hogy nincsenek röghöz kötve, míg az utóbbiak rabszolgasága határtalan. Mert bár a törvények [**constitutions**] szabályozzák a földesurakkal szembeni kötelezettségeiket, a legtöbben mégis nyomorban és zsarnoki elnyomás alatt élnek. Ez késztette a kivételes Mária Teréziát arra, hogy újraélessze az *urbárium* törvényét, amely a földesurak igényeit a jobbágyok birtokában lévő földek mennyiségéhez és minőségéhez igazítja. A törvény szövegének értelme szerint célja nem más, mint a nép lázongásainak megfékezése és a zsarnokság megszüntetése. De ki hinné el, hogy e legjobb király igazságos szándékai ellenére is a nemesség nagy része felháborodással fogadja ezt az újítást. Magatartásuk ékesen bizonyítja, hogy amennyiben valóban igaz, amit a politikai gondolkodók állítanak, miszerint a nép boldogsága a szuverén hatalom akadálytalan működésén múlik, akkor bizony a magyarok a legboldogtalanabbak.

Az az elnyomás, amelyet a magyar nemesség alattvalói felett gyakorol – azáltal, hogy tudatlanságba süllyeszti őket –, mindenféle iparúzésre alkalmatlanná teszi őket, ezáltal megfosztva őket azoktól a hasznos mesterségektől, amelyek kényelmet és élvezetet biztosíthatnának számukra. Mert ha Magyarországon mégis fellelhetők a jó ízlés jelei, azok kizárólag külföldi forrásból erednek. Úgy vélem, kevés olyan ország van Európában, ahol a közrend ennyire elhanyagolt lenne, s mindez olyan nevetséges elveken nyugszik, mint amilyenek Magyarországon uralkodnak, mivel ezek nem másokon alapulnak, mint ősi szokásokon és atyáink eltorzult ízlésén. Ez az oka annak is, hogy az utak és hidak az év jelentős részében szinte járhatatlanok, és hogy a föld termékenysége és bősége ellenére az utazók alig találnak elegendő ellátást maguknak. Ezért van az is, hogy az országban csupán négy-öt város található, amely – ha gyengén is – kikövezett, míg a többi visszataszítóan piszkos, és különösen veszélyes az áthaladók számára az év kedvezőtlenebb időszakában.

Ugyanígy, a közrend dolgait illető általános tudatlanság okozza azt is, hogy Magyarország különböző vidékein a kenyeret, a borjút és a halat szem(mérték)re árulják, nem pedig súly szerint – ez a gyakorlat pedig több vármegyében és a legtöbb városban is rendetlenséget és zűrzavart szül.

Mióta Magyarország felvette a kereszténységet, az apostoli király címet az egyház az akkor uralkodó Szent Istvánnak adományozta. Bár több utódja nem használta e címet, a jelenlegi uralkodó megtiszteltetésnek tartja annak újjáélesztését és viselését. Ősei által a Szentszéknek tett szolgálatok fejében mentesül a király az úgy nevezett regálé és annaták alól, amelyeket a római udvar követelni szokott, s ő maga nevezi ki mindazon egyházi méltóságokat, akik joghatósága alá tartoznak. Ha valamelyik hivatal megüresedik, a király jogosult annak jövedelmeit kezelni a kinevezésig.

A magyarok erkölcsi még ma is őrzi azoknak a régmúlt időknek a hatását, amikor a zsákmány utáni vágy és a hódítás szelleme szabad utat adott a legdurvább hajlamoknak. Ha az értelem a józan filozófia révén jelentős előrehaladást ért is el Európa-szerte, Magyarország szívéig alig hatolt el. Mert ami évszázadok óta fennállt, az ma is változatlan, és ha némi változás mégis észlelhető, az inkább a bajsz elvesztésében mutatkozik meg, amelyet a papok püspöki rendeltre kénytelenek voltak leborotválni, mintsem valamiféle komolyabb ügyben.

Meg kell jegyezni, hogy a magyarok hajlamai az idők kezdete óta mit sem változtak (amit részletesebben majd a nemzeti jellemről szólva fejtek ki). Viszont azok a zűrzavaros időszakok, amelyek Magyarországot sújtották, míg királyait szabadon választotta, megszűntek, amióta a korona örökletessé vált. Már csak az maradt hátra, hogy kijavítsák a törvények [**constitutions**] hiányosságait – hogy az ország végre valóban boldoggá válhasson.

Ha nem számítjuk az Erdélyi Nagyfejedelemség aranybányáit, alig akad Európában olyan vidék, amely annyira gazdag lenne, mint Kőrmöcbánya, Selmecbánya és Nagybánya vidéke, ráadásul e gazdagság nemcsak az aranyból, hanem az ezüst- és ólomkitermelésből is fakad.

A magyarok ellenségei a divatnak; éppen ezért viseletüket évszázadok óta változatlanul megőrizték. A mai ruházatuk minden tekintetben különbözik más európai nemzetek öltözködésétől. El kell ismerni, hogy ez a viselet igen előnyös egy jól megtermett férfi számára, különösen akkor, ha minden díszítéssel ellátva hordja. Ez az öltözködés egyébként rendkívül alkalmas a hadviselésre is: az ember bármikor lóhátra ülhet, vagy gyalog harcolhat benne anélkül, hogy öltözetén bármit változtatnia kellene – mindezt külön költség nélkül. Könnyen alkalmazkodik az évszakokhoz is: nyáron a magyar a nyakába veti a mentét, télen pedig beburkolózik vele. A sapka részben kardcsapások ellen is védelmet nyújt, és egyben katonás ékesség. Tagadhatatlan, hogy a magyar ló felszerelése és kantárja, ha egy kicsit is tetszetős és ízléses, rendkívül emeli a lovas megjelenésének lendületét és szépségét.

Ami a magyar hölgyek viseletét illeti, mindössze annyit mondhatok róla, hogy rendkívül régi, és egyszerűsége adja meg minden báját.

II. fejezet

Magyarország népességéről

Nem is oly régen különféle felméréseket végeztek Magyarországon annak érdekében, hogy pontos képet kapjanak a lakosság számáról. Akkoriban több mint ötmillió lelket számoltak, amelyek között a férfiak száma csak kis mértékben haladta meg a nőké.

Ha tehát a férfilakosságot a teljes népesség felénél valamivel nagyobbra becsüljük, úgy mintegy kétmillió-hatszáz ezer férfit kapunk. Ebből, ha levonjuk a papokat, az időseket és a tizenöt esztendő alatti gyermekeket, aligha maradna több mint egymillió-háromszáz ezer olyan férfi, ki alkalmas volna a polgári élet különféle foglalatosságaira, a katonáskodásra, a hajózásra, a kereskedelemre, az iparra és a földművelésre. Minthogy pedig Magyarországon a lakosság rendeltetése legfőképpen a földművelés és a katonáskodás, s csak igen kevés iparos tengeti életét mesterségével, ebből következik, hogy a népesség hasznosíthatósága egyharmadával nagyobb egy vele egyenlő lélekszámú tengeri és kereskedelmi hataloménál. Ugyanis mivel Magyarországnak nincsenek tengerészei, kereskedői, hajóépítő műhelyei, partvédelmi csapatai vagy gyarmatai, így szükségletei szerényebbek, és következésképp polgári állapotban lévő népe is nagyobb számban áll rendelkezésre. Így tehát, feltéve ha a lakosságának száma az említett tengeri-kereskedelmi hatalomével megegyezik, akkor Magyarország ténylegesen egyharmaddal több férfival rendelkezik, az az szárazföldi hadereje is harmadával lehetne nagyobb. Következésképp, ha mindkét állam egyforma arányban – mondjuk minden száz lakosból egyet – venne hadba, ahogyan azt több neves politikai gondolkodó is javasolja, akkor Magyarország évente ötvenezer főt tudna kiállítani a szárazföldi hadsereg számára, míg a tengeri és kereskedelmi hatalom csupán 32 670 főt tudna biztosítani.

Ám mivel ez a feltétel – száz lakosból egy katonát kiállítani – számomra inkább a népesség kiapadásához, semmint megtartásához vezetne, ha szabad véleményt nyilvánítanom

ezen állítás kapcsán, azt merészném mondani, hogy ezek a nagy aritmetikusok spekulatív számításaikban nem tették meg kellőképpen a következő különbségeket:

1. Hogy minden föld kiterjedésével és megművelhetőségével, illetve más erőforrások természetével arányosan meghatározott számú földművest és iparost kíván.

2. Hogy az országok különféle lehetőségekkel bírnak a hajózás és kereskedelem terén – egyesek erre hivatottak, mások ettől meg vannak fosztva.

3. Hogy béke és háború közt nem csupán természetükben, de időtartalmukban is lényeges különbség van.

4. Hogy bármely időszakban milyen lehetőségek vannak a lakosság megkímélésére.

5. Melyek a legalkalmasabb eszközök a népesség pusztulásának megelőzésére háború idején.

Mert ha katonákat akarunk kiállítani, nem elég olyan arányt megállapítani, amely békeidőben fenntartható. A háborús idősakra kell gondolnunk – máskülönben a jövedelmünk helyett a háborút a tőkénkől vívánk.

Továbbá merészelem állítani, hogy mindazon tényezők, amelyek a hadsereg létszámának arányait meghatározzák, sokkal inkább egy értelmes katonai vezető hatásköré tartoznak, mint egy politikai számítóéhoz, mert nem lehet pusztán számtani kalkulációk alapján megállapítani a háború szükségleteire és az emberállomány takarékos felhasználására vonatkozó legfontosabb adatokat.

Megszámíthatatlan katonai részlet pontos ismerete szükséges, különben hány tévedésnek és kellemetlenségnek volnánk kitéve a hadkiegészítés rendszerében, ha például nem tudnánk azt, hogy egy százezer fős hadsereg, amely békeidőben évente hatezer újoncot igényel a kiegészítéshez, háború idején negyvenezerre szorul, vagy akár még többre, az adott hadműveletek heveségétől és az éghajlati viszonyoktól függően.

Eme tudás nemcsak nélkülözhetetlen – ahogyan sok más, kizárólag katonai természetű ismeret is az –, hanem ezek hiányában lehetetlen volna a háború során kiegészíteni a hadsereget anélkül, hogy a polgári lakosságot olyan mértékben meg ne gyengítenénk, ami végül a nemzet kihalásához vezethetne.

Ezért egy ilyen veszélyes következmény elkerüléséhez elengedhetetlen, hogy a következő elvet fogadjuk el a katonai kiállítás kérdésében: Először is tekintsünk el mindazoktól, akik nem a katonáskodás céljára rendeltettek, és csak az utánuk megmaradt népesség számához arányítsuk azon csapatok létszámát, amelyet békeidőben fenn kívánunk tartani. Ezután határozzuk meg a háborús idősakra szükséges létszámnövelést, oly módon, hogy az összhangban álljon az ország erőforrásaival és a békeidőben megvalósítható emberi takarékoság minden formájával.

Mivel tehát a száz lakosból egy katona elve homályos tétel, amely nem veszi figyelembe sem az erőforrásokat, sem az eszközöket, sem az idők változásait, túl veszélyes volna vakon követni. Ezért, hogy a fent megfogalmazott elv szerint tudjunk eljárni a katonák kiállításában, békeidőben egyhatedével kell csökkenteni a számot.

Ez azt jelenti, hogy Magyarország – amely e számítás szerint évi ötvenezer katonát lenne köteles kiállítani – a békeévekben évente csak hatezer-kétszázhuszonöt főt fog kiállítani. Ezáltal minden egyes békeévben 43 775 főt tud megtakarítani. S, ha a béke tíz évig tartana, Magyarország ily módon 437 850 fős tartalékot halmozhatna fel, ami több mint elegendő lenne egy akár hatvenezer fős hadsereg tíz háborús éven át való fenntartásához, anélkül hogy a polgári

államot gyengítenie kellene.

Bármennyire is elegendőnek tűnik ez az arány – egy katona nyolcszáz lakosonként – arra, hogy békeidőben biztosítsa a háborús idők által megkívánt erőforrásokat, mégis, mivel a kedvezőtlen körülmények olykor szükségessé tehetnek a megtakarítás mértékét meghaladó kiegészítéseket, s hogy elejét vegyük annak, hogy a hadviselés céljából a nem katonai rendeltetésű népességhez kelljen nyúlni, minden időben elengedhetetlen alkalmazni egy másik takarékosági elvet is. Ez pedig nem más, mint hogy gyalogságunk nyolcad részét idegen újoncokból állítsuk össze. Ezzel ugyanis két rendkívül előnyös célt is elérünk: Egyrészt növeljük erőforrásainkat, másrészt annak a politikai elvnek is eleget tennénk, miszerint minden olyan erőforrást, amelyet a szomszédaink rovására nyerhetünk el törekednünk kell minden módon kihasználni.

Egy másik, minden korban nélkülözhetetlen takarékosági intézkedés – amely folytonosan hozzájárul az erőforrásaink megőrzéséhez –, az emberek megtartása, különösen azoké, akik hadseregünk szolgálatában állnak. Hiszen ezek jelentős része betegségek vagy szökések következtében vész el, ami gyakorta a megelőzésre irányuló óvintézkedések súlyos elhanyagolásából fakad.

Miután tehát bemutattam a Magyar Királyság népességének létszámát, s vázoltam azt az összefüggést is, amely a hadsereg kiállítása és a népesség fenntartása között fennáll, még egy megfigyelést szükséges megosztanom. Ugyanis immár hat évszázad óta nem volt olyan jelentős Magyarország népességének száma, mint napjainkban. Zemplén vármegyében létezik egy szokás, amely – ha általánossá válna – sokkal többet tenne a népesség gyarapodásáért, mint bármiféle politikai törvény által a termékeny házasságokért megítélt kitüntetés, vagy a nőtlenségre a bujaság elleni törvények által kiszabott büntetések.

Íme, miben is áll ez a szokás, s hogyan fedeztem fel véletlenül. Egyszer a Tisza jobb partján vonulva egy faluban álltam meg, amelynek nevét sajnos elfelejtettem. Ott egy parasztházban szállásoltak el, a gazdával, a feleségével és a lányával együtt. Ekkor jelent meg egy fiatal legény, aki odalépve apja ágyához, egy párnát akart elvenni. Ezt azonban a húga észrevette, gyors mozdulattal kirántotta a kezéből, és ezt mondta neki: – Majd ha megnősülsz, akkor használhatsz párnát! – Meglepett e válasz, s kíváncsivá is tett, ezért magamhoz hívtam a falu jegyzőjét, és megkérdeztem tőle, mi történt a testvérek között a párna ügyében. Meglepetésemre megtudtam: időtlen idők óta az a szokás náluk, hogy minden fiú keményen, párna nélkül alszik, amíg meg nem házasodik, mégpedig azért, hogy így ösztönözzék őket a nősülésre. Be kell vallani, ha e szokás egyszerűsége törvényerőre emelkedne a középosztály és az alsóbb néposztály körében, nemcsak hogy igen jelentős haszna lenne a népesség gyarapításában, hanem egyúttal nagyszámú olyan embert is adna az országnak, akik a katonai szolgálatra különösen alkalmasak volnának.

III. Fejezet

A magyar nemzet jelleme

Akár az éghajlat hat valamelyest a test szerveinek alakulására, akár a különféle földekből származó táplálék befolyásolja a vért alkotó részecskéket, az egészen bizonyos, hogy minden nagy nemzet esetében megfigyelhető bizonyos természetes hajlam vagy vonzalom az egyik

dolog iránt inkább, mint a másik iránt. Ez olyannyira igaz, hogy noha különböző nemzetek ugyanazon cél elérésére törekedhetnek, a haladás módja és mértéke a tevékenység egyazon területén is világosan mutatja, hogy tehetségük és ízlésük eltér egymástól.

Hogy ez a különbség az éghajlatnak vagy más okoknak tudható-e be, azt nem tisztem eldönteni, de az kétségtelen, hogy a magyar nemzet jelleme különösen hajlik a háború szeretetére, és mindenféle ipari vagy fizikai munkától idegenkedik; míg más nemzetek épp ellenkezőleg: undorral tekintenek a háborúra, és természetüknél fogva a kereskedelemhez vagy az ipari mesterségekhez vonzódnak, s ezekben érnek el lenyűgöző fejlődést, miközben más népek ugyanebben sikertelenek.

Akárhogy is legyen, ez a háború iránti hajlam már a magyar ifjak gyermekkorában megnyilvánul: alighogy serdülőkorba lépnek, máris azt látjuk, hogy finom kezük fegyver után nyúl, és különleges vonzalmat tanúsítanak a lovak iránt. Még a legalsóbb osztályba tartozó ifjagnál is megfigyelhető, hogy csak kényszerrel és fenytéssel lehet rávenni őket a kétkezi munkára. Mivel a magyarok kemény nevelésben részesülnek, és durva, egyszerű ételeket fogyasztanak, ezért jól bírják az időjárás viszontagságait, s kitartással és jó egészséggel viselik el a katonai élet megpróbáltatásait – ez az, ami sok más nemzettől megkülönbözteti őket. Ehhez járul még, hogy ezen, a jó katonákat jellemző testi és lelki minőségen felül, bátorsággal és rettenthetetlenséggel is rendelkeznek, amely szintén dicséretre méltóvá teszi őket. Bár gyalogosként is kiválóak, mégis a lovak iránt való természetes hajlamuk arra ösztönzi őket, hogy szívesebben szolgáljanak a lovasságban, mint a gyalogságban. Különösen sikeresen alkalmazhatók portyázó hadviselésben, kivált ha a zsákmány reménye hajtja őket. Ha a nemesség gyermekeit nem számítjuk, a magyar társadalom többi rétegében az értelmi képességeket és tehetségeket alig művelik.

A *lovagrend* [**l'ordre équestre**] ifjúságának nevelése máig magán viseli a szkíta idők örökségét, amikor Pannónia földjét lakták be. A parasztság, alig hogy kijutott a barbárságból, nem ismeri fel azokat az eszközöket, amelyek vagyonuk és képességeik gyarapítását szolgálnák, így inkább apáik földjét művelik, és nem törődnek azokkal a lehetőségekkel, amelyek révén többre vihetnék. Akik kollégiumokban tanulnak, inkább kényszerből teszik, mint belső indíttatásból, s közülük csak kevesen fordulnak a skolasztikus filozófia felé, amely ugyan kiváló az érvelésre, de a valóságban semmit sem old meg. A fizikát, különösen a kísérleti tudományokat, alig ismerik, még a nagyszombati egyetemen is, ahol a teológiai viták seregnyi papnövéndéket kötnek le teljesen. A vitatkozás szelleme – valljuk be – nagyon is megfelel a magyar jellemnek, amely különben büszke, hiú és önhitt. E büszkeség, önhittség és hiúság leginkább a vidéki nemesség körében mutatkozik meg: saját kiváltságaik tudatában felsőbbrendűnek tartják magukat az emberiség többi részével szemben. Ennek következményeként a többi nemzetet lebecsülik, különösen azokat, amelyeket nem is ismernek. Ez az önámítás olykor odáig fajul, hogy egyesekben kimondott ellenszenv alakul ki, különösen a németek iránt, s ez az érzés gyakran gyűlöletbe csap át, és sokan azt kívánják, hogy ez még gyermekeikre is átragadjon.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem szabad összemenni a durva, lázadó és meggondolatlan embereket azokkal a józan gondolkodásúakkal, akik távol állnak attól, hogy attól lennének igazi magyarok, ha minden más néppel szemben ellenségesen viselkednének. Ezek az emberek testi és szellemi képességeik révén is figyelemre méltók. Többen közülük ma is a bécsi udvar díszei, s a külföldiek csodálatát is kivívták.

Kétségtelen, hogy egy olyan államférfi, aki a nemzetek jellemét, hajlamait, ízlését és előítéleteit tanulmányozza, s ezekhez tud is alkalmazkodni, vagy éppen kihasználni, igen messzire juthat. Itt érdemes felidézni Mazarin bíboros anekdotáját: amikor új adót vetett ki, megkérdezte, vajon a franciák még énekelnek-e? Amikor megtudta, hogy igen, csak ennyit felelt: „Nos hát, ha énekelnek, akkor fizetni is fognak.” A német fizet, de nem énekel; a magyar pedig se nem énekel, se nem fizet.

Ha ez a történet találóan jellemzi a franciák könnyelműségét, akkor a következő anekdota éppoly jól mutatja a magyarok önteltségét. Amikor a Lengyelországban kibontakozó zűrzavarok nyomán az orosz-török konfliktus a magyar határokat is fenyegette, a király összehívta az országgyűlést, hogy a leghatékonyabb védelmi megoldásokat megvitassák. A rendek azonban, ahelyett hogy elfogadták volna a király bölcs javaslatait, inkább a nemesi *insurrectio* kihirdetését határozták el szükség esetére. De ki hinné? Még ma is akadnak, akik nem látják be: a magyar felkelések és a lengyel konföderációk sokkal inkább egy ország pusztulásához vezetnek, mint annak megvédéséhez. Ez a döntés nemcsak veszélyes önteltségre vall, hanem megmutatja, milyen nehéz megszabadulni a mélyen gyökerező előítéletektől. Mert hogyan is hiheti bárki komolyan, hogy egy fegyelmezett, jól kiképzett, állandó hadsereg előrenyomulását meg lehet állítani népfelkelő parasztokkal, akiket egy tapasztalatlan, rosszul felfegyverzett, tétlenséghez szokott nemesség vezet, s amely erő ráadásul csak lassan mozgósítható?

El kell ismerni: ez a szándék egyszerre nevetséges és elbizakodott. Mert nem elég, ha a háborúhoz szükséges nyersanyag [**les matériaux**] rendelkezésre áll, azokat előre és hozzáértéssel kell előkészíteni, hogy valóban eredményesen alkalmazhatók legyenek. Épp ezt szolgálták volna a király javaslatai is.

IV. fejezet

A magyar nemzet kiváltságairól és előjogairól

Akár szükség idején kapta a magyar nemesség azon kiváltságait és különféle előjogait, amelyekkel bír, akár valamelyik gyenge uralkodó engedékenységből, akár valamilyen szolgálat jutalmaként, egy dolog biztos: csodálatra méltó, hogy még ma is fennállnak, különösen, mivel immár egy évszázada a nemesség szinte folyamatosan azon dolgozik, hogy elveszítse őket. El kell ugyanakkor ismerni, hogy e kiváltságok fenntartása az egyik legértékesebb jogukba került: abba, hogy királyt választhassanak. E jog elvesztésével alkotmányuk természete is megváltozott, mivel megszakadt az a szerződéses viszony, amely a szabad királyválasztás révén mindig létrejött a király és a nemzet között.

Igaz, hogy amikor a koronát örökletessé tették, a nemesség fenntartotta magának a jogot, hogy uralkodóját csak bizonyos feltételekhez kötve koronázza meg, ezek a feltételek pedig kötelezik a királyt szabadságaik megőrzésére. De ha a trónra lépő fejedelem öröklési jog alapján uralkodik, és a korona nélkül is hatalmas, nem válik-e pusztá formasággá ez az eskü? Egy olyan fogadalommá, amelyet a király kénytelen lesz megszegni, valahányszor az állam érkei ezt megkövetelik?

Ez az, ami egy magyar király esetében sokkal gyakrabban előfordulhat, mint más

uralkodóknál, hiszen a kormányzás alapvető törvényeinek [**des lois fondamentales**] értelmezése gyakran a rendek szeszélyeitől függ, miközben a királynak a többi tartományt is ugyanazzal az igazságossággal kell kormányoznia, mint Magyarországot. Így a magyar szabadságjogok megőrzése sokkal inkább attól függ, hogyan viselkedik a nemzet a királyával szemben, mintsem attól az eskütől, amely csak addig kötelez, amíg nem ütközik az állam érdekeivel. Mert ha az állam egésze kerül veszélybe, semmi sem akadályozhatja meg az uralkodót abban, hogy kemény kézzel cselekedjen.

Voltaire úr tévedett, amikor XV. Lajos háborújáról írt művében azt állította, hogy Mária Terézia ugyanazt az esküt tette, mint II. András tett trónra lépésekor 1222-ben. Alighanem nem tudta, hogy a magyar rendeket rákényszerítették az eskü szövegének megváltoztatására, és hogy ezt követően többé nem volt megengedett a király elleni felkelés anélkül, hogy azt lázadásnak minősítették volna. Ez talán önmagában nem meglepő, ám az már annál inkább, hogy egy ilyen, nevetségesnek tűnő eskü több mint ötszáz éven át fennmaradhatott, és hogy még uralkodók is betartották, holott az megalázta a trón méltóságát, és felkelésre bátorította az alattvalókat.

Mária Terézia koronázási esküjében kötelezte magát a magyar nemesség jogainak és előjogainak szó szerinti fenntartására. A kérdés most nem az, hogy e fogadalom minden körülmények között sérthetetlenül kötelező érvényű-e – különösen akkor, ha a rendek nem teljesítik a maguk vállalt kötelelességeit, vagyis nem védik királyukat és hazájukat életükkel és vagyonukkal. A valódi kérdés az, hogy mivel a korona ma már örökletes, Magyarországot a monarchia egyik alkotóelemének kell tekinteni, s ebből következően a király csak annyiban őrizheti meg e rész szabadságait, amennyiben az arányosan hozzájárul a többi tartomány védelméhez és fennmaradásához.

Ugyanis igazságtalan és veszélyes lenne, ha a birodalom egyik része a többi rovására élne, mert ez óhatatlanul oda vezetne, hogy a monarchia többi tartománya elszegényedik a háborúk terhétől, miközben Magyarország virágzik. Így, ami elvileg a birodalom megerősítését szolgálná, épp az ellenkező hatást váltja ki, márpedig pontosan ez történik, ami rendkívül káros az egész monarchiára nézve.

Jól tudom, hogy a magyar nemesség függetlennek tartja magát a monarchiától, és alkotmányos előítéleteik [**préjugés de ses constitutions**] alapján kizárólag saját érdekeiket nézik. De azt is tudom, hogy éppen ezek a követelések jelentik a probléma gyökerét: hiszen ha a nemesség egyszer elkötelezte magát a király és az állam támogatására, igazságtalan lenne, ha szabadságaiból részesülhetne anélkül, hogy hozzájárulna azok fenntartásához. Mert akár függetlennek, akár nem függetlennek tekintjük is, önálló fennmaradásra nem képes, és mivel nem vállal részt azokban a terhekben, amelyekhez a király segítségét várja, arra kényszeríti uralkodóját, hogy csak azokat az alapvető törvényeket [**lois fondamentales**] ismerje el, amelyek a monarchia egységének és túlélésének megőrzésére irányulnak.

Ez a kérdés annyira érzékeny, hogy önmagában is elegendő lenne arra, hogy a magyar nemességet olyan gondolkodásmód felé vezesse, amely inkább saját szabadságának fenntartását szolgálná. Ehelyett azonban, ahelyett hogy ebben látná a nyugalomhoz vezető egyetlen utat, inkább kiváltságai megsértéseként éli meg. Féltékenysége, bizalmatlansága, nyugtalansága és makacssága odáig sodorja, hogy nem hajlandó a király szent személyében egy nagylelkű és együttérző anyát látni, aki szüntelenül azon fáradozik, hogy boldoggá tegye, hanem csak egy zsarnokot lát benne, aki elnyomására készül.

Ha valaki veszi a fáradságot, és alaposabban szemügyre veszi a magyar királyság

alkotmányos alapjait [**le fond des constitutions**], könnyen beláthatja, mennyire a saját javára értelmezte a nemesség némelyik törvényt, különösen azt, amely a híres *nobilis nobilitat fundum* elvét tartalmazza. Nemcsak hogy kiváltságos mentességét kiterjesztette birtokaira minden korlátozás nélkül, hanem odáig is eljutott, hogy azt állította: bármelyik alattvalóját mentesítheti az adózás alól, ha kijelenti, hogy az illető a szolgálatában áll. Így minden földbirtokos saját tetszése szerint mentesíthetett volna bárkit az adófizetés kötelezettsége alól.

Ez az igény azonban nyilvánvaló visszaélés volt – veszélyes, és az anarchiába vezetett volna. Ezért, még ha sokan érdekeltek is voltak e kiváltság megtartásában, végül a törvények szó szerinti értelmére korlátozták. Ez a korlátozás annál is inkább szükséges volt, mert lassanként minden magyar nemes úgy vélte, hogy bárhová lép, az a föld nemesi birtokká válik, ez pedig nemcsak önkényessé, de elviselhetetlenné is tette volna az adózást. Egy olyan országban pedig, ahol a lakosság jelentős része nemesnek tartja magát, lehetetlenné vált volna hosszú távon az igazságos adókvetés.

Ha ezt a visszaélést sikerült is megszüntetni, egy másik, amely bizonyos birtokok kiváltságos helyzete révén ma is fennáll, nem kevésbé káros a közjóra nézve. Ez ugyanis lehetővé teszi a birtokosok számára, hogy megfosszák az államot bevételeinek egy részétől. Tudniillik a magyarországi szántóföldek mintegy negyedrésze műveletlenül hever, hogy hatalmas számú állatállomány legeltetésére szolgáljon. E földeket pusztáknak [**pousta**] nevezik, és ezek valaha sűrűn lakott falvak helyén terülnek el, olyan településeken, amelyeket részben a török háborúk, részben pedig az országot sújtó belső zavargások tettek a földdel egyenlővé. E falvak nevét a puszták máig őrzik, de egykori lakóik már régen elvándoroltak a királyság más részeibe, ahol ma is élnek leszármazottaik. Nem szabad elhallgatni azt sem, hogy e birtokok tulajdonosai nemcsak az uradalmi földekből származó hasznot élvezik, hanem azokét is, amelyek egykor a közösségek tulajdonát képezték – anélkül, hogy bármiféle hozzájárulást adnának az állam szükségleteinek fedezésére.

Érdeemes megjegyezni, hogy alig negyven évvel ezelőtt e puszták többségét évi ötvenhatvan forintért adták bérbe ma viszont hatezer-hétezer forintért. Ez pedig szükségszerűen felhajtja az állatállomány árát. Ennek következményeként a népnek drágábban kell élnie, miközben a nemesség egyedül élvezi a hasznot, anélkül, hogy bármilyen formában hozzájárulna az államhoz. Így a legjobb földek egy része parlagon marad, és Magyarországon előbbre valónak tartják az állatok hasznát, mint az emberek táplálását.

Ha mindezen körülményeket figyelembe vesszük, nem különös-e, hogy egy ilyen birtokjog egyáltalán létezhet? Főként, ha figyelembe vesszük, milyen végzetes következményekkel járhat. Mert amellet, hogy megfosztja az államot bevételeinek jelentős részétől, és számtalan lakost saját örökségétől és vagyonától, egyúttal növeli az adóterheket, és a magyar alattvalókat a nyomor jármának viselésére kényszeríti, minden remény nélkül arra, hogy sorsán javíthatnának. Egy rossz termés esetén pedig az éhínség és a nyomor elkerülhetetlen.

Mindezen sérelmeket enyhíteni lehetne, ha – miközben a földesurak vonakodnak a feldúlt falvak újjáépítésétől, vagy a parlagon heverő földek megművelésétől – legalább kötelesek volnának adót fizetni azok után a földek után is, amelyek korábban a közösségek tulajdonában voltak, de ma már a sajátjukként kezelnek. Egy ilyen igazságos elosztás révén a szegényebb néprétegek mentesülhetnének a túlzott terhektől – anélkül, hogy ez a nemesi jogokat csorbítaná.

De az, hogy a nemesség, amely semmilyen módon nem járul hozzá az állam szükségleteihez, olyan kiváltságnak örvend, hogy alattvalóit megfoszthatja vagyonuktól, és saját hatalmánál fogva rendelkezhet azok öröksége fölött, s azokat zsarnoki elnyomásban sínylődve tarthatja csupán kapzsisága kielégítése céljából – be kell vallanunk, hogy egy ilyen igazságtalanság, bármennyire is védelmezik a törvények, szembeötlő és botrányos. Mindez azonban mégis létezik, bármennyit is tett a király e visszaélések visszaszorítására, ami világosan mutatja, hogy az igazságosság és a józan ész milyen kevésbé képes legyőzni egy nemzet előítéleteit és önkényét, ha azokat maga az alkotmányos berendezkedés szentesíti.

Más a helyzet azonban a hatalmaskodással [**le droit de sauvage**], amelyet a nemesség időtlen idők óta gyakorolt. Mivel azonban a visszaélések és a monopólium, amelyet e jog fenntartása révén megszakítás nélkül gyakorolt, az anarchia irányába sodorta az országot, ezért ettől a jogtól megfosztották, azzal a kikötéssel, hogy a király köteles fizetni azoknak a személyeknek a bérét, akiket a királyság különböző igazságszolgáltatási (törvény)székein alkalmaznak. Így ma a sóból származó jövedelem képezi az állami bevételek legjelentősebb részét.

Egy másik visszaélés, amely megszüntethetetlen mindaddig, amíg jelen formájában fennállnak a kormányzásra vonatkozó törvények/ az alkotmány [**les constitutions du gouvernement**], az a különféle nemesség létezése, amelyből az úgynevezett lovagi rend / vitézlő rend [**l'ordre équestre**] áll – s amely minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon kiváltságokat és előjogokat élvezi. Ez annak ellenére van így, hogy Magyarországon megkülönböztetik a birtokos nemest azoktól, akik csupán rendszeres javadalmazásban részesülnek.

Nem annyira a nemesi rang különbözőségében rejlik az immunitásokkal [**des immunités**] való visszaélés, hanem abban, hogy e sokféle nemes között számos olyan akad, aki sem adománylevelet, sem nemesi címet, sem birtokjogot nem tud igazolni. Gyakran még olyanok is akadnak, akik némi juttatás révén többféle tanúsítványt szereztek egy-egy vármegyétől, s ezek számukra a nemesi cím és a birtokjog helyettesítőivé váltak, jóllehet ezek valójában nem illetik meg őket, csupán azért kerültek birtokba, mert a forradalmi idők [**des tems de revolutions**] zűrzavarában elfoglalták őket, míg azok a családok, akiké jogszerűen volna, vagy elveszítették okleveleiket, vagy olyan nyomorba jutottak, hogy nem áll módjukban érvényt szerezni birtokjogaiknak.

Mindezekon túl, az ilyen visszaéléseket, amelyeket a magyar nemesség által élvezett kiváltságok és előjogok szentesítenek, tovább súlyosbítja az a gyakorlat is, hogy a magyarországi nádori és primási rangú személyek szabadon nemesíthetnek, bárkit is tartanak arra érdemesnek. Ez a gyakorlat nem kevésbé jelentős visszaélés, mint az előzőek, mivel nem csupán a szuverén hatalmat sérti, hanem lényegileg a közjával is ellentétes.

Mivel az ország már most is túlterhelt nemességgel, és mivel a nemessé tétel joga mindössze két személy kezében összpontosul, nem lenne meglepő, ha idővel Magyarországon éppoly kevés polgár maradna, mint amennyi nemes élt egykor Görögországban.

Túlzás volna azt hinni, hogy a szabad királyi városok mentesek lennének attól a betegségtől, amely az állam politikai testét belülről rágja. Világosan látszik ugyanis, hogy e városok többségének magisztrátusa sokkal inkább saját érdekei védelmével van elfoglalva, mint a közjó szolgálatával. S noha e szabad városok az Udvari Kamara irányítása alatt állnak, mégis a korrupció, a hanyagság és a zűrzavar uralkodik mindenben, ami az igazságszolgáltatással, a

gazdálkodással vagy a közrenddel kapcsolatos, s ez a legnyilvánvalóbb bizonyítéka annak, milyen „dicséretet” érdemelnek e hivatalok vezetői.

Végül, bárhonnán közelítjük meg azokat az alkotmányos/törvényi rendelkezéseket, amelyek révén a papság, a nemesség és a szabad városok kiváltságokat, előjogokat és szabadságokat élveznek, azt látjuk, hogy e rendelkezéseket mindig a rendek javára értelmezik. A szuverén uralkodói hatalom [**l'autorité souveraine**], amely így folyamatosan csorbul, maga is belekeveredik az ezekből fakadó visszaélésekbe, s ezek a visszaesságok nem is szüntethetők meg addig, amíg a nemesség szeszélyei és előítéletei korlátlanok maradnak. Egyébként, mi is lehetne egy ország erőforrása, ha azok, akiknek mindenük megvan, semmit nem fizetnek, míg csak azok viselik az állam terheit, akiknek alig van miből élniük?

V. Fejezet

A magyarországi kereskedelemről

Magyarország nemcsak bővelkedik mindenféle gabonában és haszonállatban, különféle ásványokban, sóban, vadban, gyümölcsben, halban, tüzelő- és építőfában, hanem kevés olyan ország akad, ahol a szőlőtermés olyan bőséges volna, és olyan kiváló zamatú, mint az ország legtöbb megyéjében.

E kedvező adottságok ellenére, noha a Királyságot több nagy folyó is átszeli, s Trieszt és Fiume kikötői lehetőséget kínálnának az ország különféle termékeinek exportjára, a szarvasmarha-kereskedelmet leszámítva minden más kereskedelmi ágazat csak vegetál. Ennek oka, hogy a nemzet lelke annyira idegenkedik a munkától és az ipartól, mint magától a kereskedelemtől is. Ez az oka annak is, hogy rendkívül csekély a pénzforgalom Magyarországon, különösen mihelyt a hadsereg elhagyja az országot, mivel kivitel híján a mezőgazdasági javak iránti belső kereslet is jelentősen visszaesik, így a pénzkészlet forrásai is elapadnak – még bőséges termés közepette is

Egy másik ok, amely gátolja a pénzforgalom és a gazdasági erőforrások növekedését, az az, hogy a magyarok önként megfosztják magukat az ipar nyújtotta előnyöktől. Azzal, hogy országuk kereskedelmét görögöknek és örményeknek engedik át, az történik, hogy a mindennapi használatra szánt áruk beszerzése az országon kívül zajlik, a kereskedelmi haszon pedig Görögországba és Örményországba áramlik, oda, ahol e kereskedők családjai élnek. Igaz, hogy a kormányzat nem kíméli erőfeszítéseit e visszaélés visszaszorítására; de bármilyen intézkedéseket is hoz, amíg e kereskedőcsaládok az országon kívül élnek, és amíg a pénz visszajuttatásának titkos útjai fennállnak, tartani kell attól, hogy a szabályszegéseket csak igen nehezen lehet kordában tartani.

Másfelől, miközben a magyar nemzet természete a munkától és az ipartól idegenkedik, az ország törvényei [**constitutions du gouvernement**] is hozzájárulnak ahhoz, hogy a köznép el legyen zárva azoktól a lehetőségektől, amelyeket a kereskedelem, vagy a föld termékeinek értékesítése biztosíthatna számára. Ugyanis a nemességnek megengedett, hogy alattvalói felett embertelen módon zsarnokoskodják, e szerencsétlenek annyira elbutultak az elnyomás súlya alatt, hogy inkább igyekeznek teljesíteni a földesúrnak járó kötelezettségeiket, mintsem hogy saját javaikat gyarapítsák.

Az egyetlen iparág, amelyhez a nép egy része fordul, hogy legalapvetőbb szükségleteit

fedezze, alig terjed túl a dohánytermesztésen. A dohánylevelek több magyarországi megyében jobb minőségűek, mint bárhol másutt. Ez jelentős bevételt hozhatna a termelőknek, ha kivitelre is kerülne; de mivel a növénynt csupán a belföldi szükségletek kielégítésére termesztik, ezért a termelés mértéke a belföldi fogyasztásra korlátozódik, kihasználatlanul hagyva a lehetőségeket nem gondolnak arra a haszonra, amelyet a külföldi értékesítés biztosíthatna. A magyar mezőgazdasági termények Adriai-tengerig való eljuttatásának költségeit nagymértékben megnöveli, hogy a sok nagy folyó kedvező folyásirányát egyáltalán nem használják ki, holott ezek néhány csatorna segítségével könnyedén összekapcsolhatóak volnának. Ez megteremtene a kapcsolatot kikötőinkkel, és jelentősen csökkentené a kivitel és a behozatal költségeit. Ráadásul a Maros folyón keresztül Erdély és a Bánság, a Száva révén pedig Szlavónia közvetlenül is elérhetné a tengert, és így e tartományok bőséges termékei is végre kiléphetnének a kereskedelem világába, amelyből jelenleg teljesen kizárja őket a szállítás nehézsége.

Ha az év azon időszakaiban, amikor ezt a természet megköveteli, megfelelő istállót biztosítanak a juhnyájak számára, kétségtelen, hogy a gyapjú jelentős kereskedelmi cikké válhatna Magyarországon. Ám mivel az állatok állandóan ki vannak téve a tél viszontagságainak, gyapjójuk olyan durvává válik, hogy a kivitel lehetőségét kizárja, sőt, alig alkalmas arra is, hogy felhasználják azokban a silány kelmét előállító manufaktúrákban, amelyek a Királyság néhány megyéjében működnek.

Mindez azt mutatja, hogy az ipar mindmáig alig tett előrelépést Magyarországon, és hogy a kereskedelem milyen mértékben el van hanyagolva. Például a különféle állati bőröket, amelyekből az ország bővelkedik, a lakosság gyakorlatilag teljes egészében átengedi a zsidó kereskedőknek. Ők ezeket külföldre szállítják, onnan pedig cserzés és feldolgozást követően különféle bőrtermékeként visszahozzák az országba, és olyan haszonnal értékesítik, amely gyakorlatilag a nemzet egyfajta önkéntes adója az idegen ipar javára.

A sokféle, Magyarországon termő finom bor közül egyedül a tokaji jut el külföldre, így az ipar hiánya miatt még ez a kivételes termék sem biztosít más hasznot a lakosságnak, mint amit a belföldi fogyasztásból származó bevétel jelent.

Mivel Magyarországon alig történnek érdemi intézkedések, és kevés figyelmet fordítanak arra, hogy nagyobb termetű, a lovasság számára alkalmas lófajtákat tenyészessenek, jóllehet ez jelentős hasznot hozhatna az országnak és a ménesbirtokok tulajdonosainak, mára odáig jutottunk, hogy a könnyűlovas és huszárezredeink szükségleteit lengyel, moldvai és havasalföldi lovakkal kell kielégíteni. Pedig néhány jól megfontolt intézkedés révén évente akár húszezer ló is beszerezhető lenne Magyarországon anélkül, hogy az állomány csökkenne. Mivel sok magyart inkább az érdek, semmint az értelem győz meg, a ménesek létrehozását és a lótenyésztés fejlesztését jutalmazási vagy kitüntetői rendszerrel kellene ösztönözni, akár egyéni, akár közösségi kezdeményezések révén. Így minden elképzelhető haszon elérhető volna.

Ez különösen akkor működne, ha a koronabirtokokon fedezőméneket tartanának, és azokat aztán jól átgondolt elosztásban, méltányos feltételekkel bocsátanák a vidék rendelkezésére. Igaz, hogy egy ilyen vállalkozás kezdeti költségei magasak lennének, de az ebből származó haszon annál jelentősebb lenne: hiszen nemcsak biztosítva volna, hogy a hadsereg saját forrásból lássa el magát, megállítva ezzel az évente külföldre távozó hatalmas összegeket, hanem a fölösleges lovak külföldi értékesítése révén a pénzforgalom is nőne, ahelyett hogy csökkentenénk.

Nem is oly régen még Lipcse látta el Magyarországot mindenféle árucikkkel, ami ma már helyben is beszerezhető. Alig húsz éve még az sem volt közismert, hogy a manufaktúrák létrehozása hasznos és alkalmas arra, hogy hozzájáruljon az állam virágzásához és gazdasági erejéhez, és hogy semmi sem volna előnyösebb, mint a fővárost a monarchia kereskedelmi központjává tenni.

Végezetül, mivel az az ártalom, amely akadályozza az ipar fejlődését, és megfosztja Magyarországot terményei értékesítésének lehetőségétől, magából az állam kormányzásának törvényeiből [**constitutions du gouvernement**] ered, minden okunk megvan azt hinni, hogy amíg e berendezkedés fennáll, az ország lakossága nem fogja élvezni azokat az előnyöket, amelyeket a kereskedelem révén megszerezhetne.

A francia nyelvű eredeti szöveg kiadása kísérőtanulmánnyal (az adt.arcanum.hu-n hozzáférhető): Tóth Ferenc: Államrezon és nemzeti génusz. Franz Moritz von Lacy Magyarországról szóló kéziratosszéje (1770-1772), Századok (2009). 1239–1249.